

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu (Mudanya/Bursa 16-19 Ekim 2003)

Ebû Hanîfe ve Hadis I-II Oturumları

Sempozyum Kur'ân Araştırmaları Vakfı (KURAV) tarafından Doç. Dr. İbrahim Hatiboğlu'nun organizatörlüğünde tertip edildi. Yetmişten fazla akademisyenin katıldığı sempozyumda "Ebû Hanîfe'nin Kişiliği", "Metodolojisi (I-II)", "Hanefi Mezhebi (I-II)", "Siyaset ve Kültür Geleneğinde Ebû Hanîfe", "Ebû Hanîfe ve Kelam İlmi", "Ebû Hanîfe'nin Düşüncesi (I-II)", "Ebû Hanîfe ve Hadis (I-II)", "Ebû Hanîfe'nin Hukuk Düşüncesindeki Yeri" başlıklarını taşıyan on iki oturum gerçekleştirildi ve toplam otuz dokuz tebliğ sunuldu. Şahsının ve düşüncelerinin muhtelif yönlerden ve farklı bakış açılarıyla değerlendirildiği sempozyumda Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki yeri ve hadisle ilgili görüşleri "Ebû Hanîfe ve Hadis" başlığını taşıyan iki oturumda altı tebliğ ile ele alındı.

Prof. Dr. Cemal Sofuoğlu'nun başkanlığındaki "Ebû Hanîfe ve Hadis-I" oturumunun ilk tebliği Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal tarafından sunuldu. Ünal "Ebû Hanîfe'nin Hadis-Sünnet Anlayışı" başlıklı tebliğinde Ebû Hanîfe'nin hadis ve sünnet anlayışını, onun sünneti bağlayıcılık açısından ele almasını, rivayetleri itikadî ve fikhî eğilimleri doğrultusunda yorumlayışını ve rivayetlerin muhtevasına yönelik tenkit faaliyetini içeren üç alt başlık altında ele aldı. Ebû Hanîfe'nin konu ile ilgili görüşlerinin tesbitinde öncelikle onun risâlelerinden ve öğrencilerinin eserlerinden istifade edilmek sureti ile çok sayıda örnek sunulan tebliğde sünnete ittiba, sünnetin hücciyetini kabul ve gerektiği yerde delil olarak kullanma konusunda Ebû Hanîfe ile çağdaşı olan diğer imamlar arasında temelde bir farklılık olmadığı vurgulandı, bu hususta kendisine yöneltilen şüphe ve ithamların bir değeri olmadığı belirtildi. Ebû Hanîfe'nin diğer mezhep imamları ve fukaha gibi kendi itikadî ve fikhî yaklaşımı doğrultusunda rivayetler arasında tercih yapıp yorumlarda bulunduğu, ancak bu hususta bütün ulemâ ile aynı düzlemde olduğu, her âlimin kendini meşrulaştırma hakkının tabii karşılanması gerektiği ifade edildi. Ünal hadis tenkidi

ile ilgili olarak Kur'ân'a arz yöntemini ciddi olarak dile getiren ilk imamın Ebû Hanîfe olduğunu, ancak onun bu yöntemi genellikle ihtilâflı konularda kendi haklılığını ispatlamak için kullandığını, öğrencilerinin de bazı asılsız rivayetleri bu yöntemin meşruiyeti için delil getirdiklerini ileri sürdü. Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'a arz yönteminin asıl hedefinin sahih olmadığı halde peygambere isnad edilen rivayetler olduğunu dile getirdi. Sonuç itibarıyla Ebû Hanîfe'nin siyasî ve sosyal çalkantıların en yoğun yaşandığı, dinî ve fikrî ihtilâfların zirve noktasına ulaştığı, bunun sonucu olarak birçok fırka ve mezhebin teşekkül ettiği bir dönemde yetiştiğini, bu sebeple Ebû Hanîfe gibi şahsiyetler hakkında bilimsel çalışma yapılırken onları bugüne taşımak yerine, mümkün olduğu ölçüde o güne gidilerek, o zaman diliminin havasının teneffüs edilmesi gerektiğini savundu.

Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal'ın tebliği Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özşenel tarafından müzakare edildi. Özşenel tebliğde Ebû Hanîfe'nin Mürchie'ye mensup olduğu fikrinin önemli bir yer tuttuğunu, metnin genelinde bu ön kabulden hareket edildiğini ileri sürdü. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin Kur'ân'a arz yönteminin meşruiyeti için bazı asılsız rivayetleri kullandıkları fikrini tenkit ederek onların eserlerinde zikrettikleri rivayetleri en azından kendi kriterlerine göre makbul saydıklarını kabul etmenin bir insaf ve mantık gereği olduğunu savundu. Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'a arz yöntemini kullanarak reddettiği "zina eden müminin imanının gideceği" hadisine, tebliğde Ebû Dâvûd ve Tirmizi'den atıfta bulunulmasını tenkit ederek, Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-müteallim*'de zikrettiği rivayetin Hâkim'in *Müstedrek*'inde yer aldığını, oysa her bir senedin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini, tebliğ sahibinin bu atıf nedeniyle Ebû Hanîfe'nin bu iki kaynaktaki hadisi reddettiği yanlışına yol açtığını belirtti. Sonuç itibarıyla, Ebû Hanîfe'nin başta risâleleri olmak üzere bütün eserlerinin yazmaları esas alınarak yeniden neşri ve doğru tercümelelerinin yapılması gerektiğine işaret etti.

Oturumun ikinci tebliği Dr. Ataullah Şahyar tarafından sunuldu. Şahyar "Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirileri" başlıklı tebliğinde, Ebû Hanîfe'yi eleştirenlerin büyük çoğunluğunu muhaddislerin oluşturduğunu, farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından ortaya atılan bu eleştirilerin iki noktada odaklandığını belirtti. Şahyar'a göre bu iki nokta Ebû Hanîfe'nin hadis ilminde zayıf olduğu ve onun rey ve kıyasa fazla önem verip sahih hadise muhalefet ettiği iddialarıdır. Tebliğ sahibi Süfyân es-Sevrî'den başlamak üzere birinci iddianın sahiplerini kronolojik olarak zikrettikten sonra bu iddiaların ya gerekçeleri açıklanmayan birer cerh ifadesi ya da ilmîlikten yoksun gayri ciddi ve asılsız ithamlar olduğunu söyledi. Hatîb el-Bağdâdî gibi kimi müelliflerin de tenkitten ziyade leh ve aleyhteki iddiaları nakletmekle yetindiklerini ifade etti. Ebû Hanîfe'nin rey ve kıyasa önem verip hadise muhalefet ettiği iddiasının öncelikle Evzâî tarafından ortaya atıldığını, İbn Ebû Şeybe'nin bu

hususla Ebû Hanîfe'yi en ciddi anlamda eleştiren kişi olduğunu ve onun bu yaklaşımının Buhârî, İbn Kuteybe ve Tirmizî tarafından sürdürüldüğünü belirtti. Şahyar bu iddianın arkasında iletişim eksikliğinin önemli rol oynadığını, zira eleştirenlerin Ebû Hanîfe'nin verdiği hükümlere, usullerine ve gerekçelerine tam olarak vakıf olmadıklarını ileri sürdü. Şahyar'a göre Ebû Hanîfe ile özellikle Buhârî arasında imanın tarifi gibi konularda ortaya çıkan itikadî görüş ayrılıkları ile bazı hadislerin Ebû Hanîfe'ye ulaşmamış olması gibi hususlar söz konusu iddiaların ya da tavırların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tebliğ sahibi Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerin hicrî VI. yüzyıla kadar devam ettiği, daha sonraki dönemlerde ise tartışmaların daha ziyade önceki dönemlerde söylenenler üzerinde yoğunlaştığı, hicrî VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar olan dönemde de hadis ilmiyle ilgilenenlerin Ebû Hanîfe ve ashabına karşı önceki dönemlere oranla daha ılımlı yaklaştıkları tesbitinde bulundu.

Dr. Ataullah Şahyar'ın tebliğini Yrd. Doç. Dr. Erdinç Ahatlı, tertip heyetine sunulan metin yerine, tebliğdeki alıntıların Arapça orijinal metinlerinin ve dipnotların yer aldığı asıl metne dayanarak müzâkere etti. Bu itibarla tebliğde zikredilen bazı eser adları ile alıntılanan metinlerin parça tercüme ile ilgili tenkitlerde bulundu. Tebliğ sahibinin Ebû Hanîfe'ye yöneltilen kimi tenkitlerin gerekçesi açıklanmayan cerh ifadeleri oldukları yönündeki tespitini tenkit ederek İmâm-ı Âzam'a yöneltilmiş iki müfesser cerh örneği takdim etti. Tebliğde Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitlerin kronolojik olarak takdiminin konunun dağınık algılanmasına yol açtığını ileri sürdü. Zehebî ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin farklı eserlerinde Ebû Hanîfe hakkında farklı değerlendirmeler yapmış olduklarını ifade ederek, bu konuda spesifik bir çalışma yapılabileceği önerisinde bulundu.

Oturumun son tebliği Doç. Dr. Mustafa Ertürk tarafından sunuldu. Ertürk "Muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Eleştirilerinin Değeri Meselesi" başlıklı tebliğinde, öncelikle "eleştiri" ve "değer" kavramlarını izah etme yoluna gitti. Eleştirilerin değerini tesbit için bilginin kaynağının güvenilirliği, bilgilerde ve eleştirilerde tutarsızlık olmaması, taassup ve tarafgirlik bulunmaması gerektiğini belirtti. Ertürk'e göre muhaddislerin Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirileri daha ziyade polemik içeriklidir. Cerh ve ta'dîl ve tabakât kitaplarında Ebû Hanîfe hakkında çelişkili ifadeler yer almaktadır. Ebû Hanîfe'ye yönelik gerek eleştirilerde gerekse eleştirilere verilen cevaplarda tarafgirlik ve taassup bulunmaktadır. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerin söz konusu kriterler açısından değerlendirilmesi gerekmele birlikte bu değerlendirmeyi yapmak son derece zordur ve uzun bir araştırma gerektirmektedir.

Tebliğini müzâkere eden Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kahraman Doç. Dr. Mustafa Ertürk'ün konuya duygusal ve peşin hükümlerle yaklaştığını ileri sürdü; özellikle tebliğ sahibinin muhaddislerin eleştirilerini polemik içerikli bulması fikrini tenkit etti ve bu tartışmaların birer polemik değil cedel olduğunu sa-

vundu. Ebû Hanîfe hakkında ileri sürülen iddiaların çelişkili olması fikrine dair verilen örnekleri, kaynakları itibari ile tenkit etti. Tebliğ sahibinin cerh ve ta'dîl kitaplarına muadil olarak fezâil ve menâkıb kitaplarını zikrettiğini oysa bilgilerin güvenilirliği açısından bu eserlerin birbirine denk olmadıklarını belirtti. Hadisçilerin Ebû Hanîfe hakkındaki eleştirilerinin güvenilir olmaması, çelişkiler ihtiva etmesi, taassup izleri taşıması yönünde yapılan değerlendirmelerin cerh ve ta'dîl literatürünü şüpheli hale getireceğini ifade etti.

Sempozyumda Ebû Hanîfe'nin hadisçiliğinin ele alındığı ikinci oturum Prof. Dr. Hüseyin Algül başkanlığında gerçekleştirildi. Oturumun ilk tebliği Doç. Dr. Zekeriya Güler tarafından takdim edildi. Güler "İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis İlminde Zayıf Olduğu İddiasının Tahlili" başlıklı tebliğinde Ebû Hanîfe'nin hadis ilminde zayıf olduğu iddialarını içeren birkaç alıntı yaptıktan sonra onun hadis bilgisi ile ilgili değerlendirmelerde bulundu. Güler Ebû Hanîfe hakkında ileri sürülen **kalîlü'l-hadîs** iddiasının **kalîlü't-tahdîs** mânâsında anlaşılması gerektiğini savunarak, hadis ve sünnetin ictihad faaliyeti için olmazsa olmaz temel şart ve alt yapı malzemesi olduğunu belirtti. Ebû Hanîfe'nin hadislerin bir kısmına muttali olamayışının veya muttali olduğu halde tevil yoluna gitmesinin 'mazaret' çerçevesi içerisinde anlaşılması gerektiğini belirtti. Sünnetlerin hepsini toplamış ve bilmediği bir tek hadis kalmayan tek bir şahıs olmadığına, sahâbenin hatta Hulefâ-i Râşidin'in bile haberdar oldukları veya unuttukları malzeme bulunduğu dair örnekler verdi. Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitlerin, ona duyulan öfke ve husumetin en bâriz sebebinin onun ilmî şahsiyetinin tam olarak anlaşılmasından doğan bir idrak problemi olduğunu, ince anlayış ve kavrayışından ötürü Ebû Hanîfe'nin bazı şahısların hasedine mâruz kaldığını ileri sürdü.

Doç. Dr. Zekeriya Güler'in tebliğini müzâkere eden Yrd. Doç. Dr. Hayati Yılmaz Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerin sebepleri ile ilgili tebliğ sahibinin zikrettiği hususların yetersiz olduğunu, bu hususlara mezhep taassubu, cerh âlimleri adına uydurulan sözler, muhaddisler arasında oldukça sıkı olan hocalar talebe ilişkileri, ehl-i reyden olma genellemesi gibi gerekçelerin de ilâve edilmesi gerektiğini belirtti.

Oturumun ikinci tebliği Doç. Dr. İbrahim Hatiboğlu tarafından sunuldu. Hatiboğlu "Hanefî Usulünün Genel Hadis Usulüne Katkısı Üzerine" başlıklı tebliğinde öncelikle bazı çağdaş araştırmacıların "Şâfiî'nin Sünnî geleneğe yön verdiği ve onunla birlikte Hz. Peygamber'in hadislerinin otorite halini aldığı" iddiasında bulduklarından söz etti. Ardından bu iddianın hadis usulü konularını ve hadis literatürünü de içine alacak şekilde genişletildiğini, Ebû Hanîfe'nin ve Hanefî Mezhebi mensuplarının Hz. Peygamber'in sünnetine önem vermedikleri, buna bağlı olarak da hadis ile ilgili bir yöntem geliştirmedikleri, bu hususta tamamen Şâfiîler'in tesiri altında kaldıkları fikrinin ortaya atıldığını belirtti. Tebliğ sahibi bu tür iddiaların özellikle Goldziher ve

Schacht'ın değerlendirmelerinin tesiri ile ortaya çıktığını ileri sürdü. Şâfiî ulemâsının hadis usulü eserleri kaleme almaya başladığı hicrî V. yüzyılda aynı zamanda Hanefî âlimlerinin de fıkıh usulü eserleri kapsamında en önemli bahisleri hadis konularına ayırmaya başladıklarını ifade etti. Bu tür eserlerde de Şâfiî hadis usulünde ele alınan konuların bulunduğu, ancak anlama ve hüküm çıkarma esasına yönelik nisbeten mantikî ve kelâmî bir metot tatbik edildiği tesbitinde bulundu. Hanefîler'in hadislerle daha ziyade anlama ve istidlâl esaslı bir yaklaşım çerçevesinde meşgul olduklarını, ancak rivayet esaslı anlayışı da ihmâl etmediklerini, Şâfiî usulünden yararlanmakta herhangi bir sakınca görmediklerini, zamanla her iki anlayışı birleştiren kendi literatürlerini oluşturduklarını belirtti.

Doç. Dr. İbrahim Hatiboğlu'nun tebliğini müzâkere eden Doç. Dr. Yavuz Ünal Şâfiî'nin fiilen var olan, ancak formüle edilmeyen gerçeklikleri güzel bir şekilde kayda geçirdiğini, âyetlerin veya peygamberin uygulamalarının arka planda kalıp gelenekselleşen uygulamalar ve dönemin otoritesi olan imamların fetvalarının ön plana çıktığı bir dönemde Şâfiî'nin sünnet ile ilgili görüşlerini ifade etmek suretiyle önemli bir ihtiyaca cevap verdiğini belirterek tebliğ sahibinin görüşlerine katkıda bulundu. Bugünkü hadis usulüne son şeklini verenin İbnü's-Salâh olduğunu, onun eserini merkeze alarak yapılan çalışmaların da Şâfiî mezhebine mensup âlimler tarafından gerçekleştirildiğini vurguladı. Bu tarihî gerçeğin, medreselerin eğitim kadrosunun Şâfiî Mezhebi'ne mensup ilim adamlarından meydana gelmesinden kaynaklandığı tesbitinde bulundu. Hanefî Mezhebi'nin ortaya çıkış döneminde hadis ilminin henüz gelişimini tamamlamamış olması, insanların önünde müşahhas metinler bulunmaması, şekil itibarıyla herkesin kabul ettiği bir sahih hadis tipi oluşmaması gibi sebeplerden ötürü, bu dönemde Hanefîler'in öncelikle anlam dünyasına vurgu yaptıklarını ifade etti.

Sempozyumda Ebû Hanîfe'nin hadisçiliği ile ilgili son tebliğ Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özşenel'e aitti. Oturuma bizzat katılamayan Özşenel'in tebliği Hayati Yılmaz tarafından okundu. Tebliğde her ne kadar hadis tarihinde ilk musanniflere dair verilen listelerde Ebû Hanîfe'nin ismine rastlanmasa da onun *el-Âsâr* adlı ahkâm hadislerinden müteşekkil, bablara göre tertip edilmiş sünen türü bir eserin olduğu ileri sürüldü. Ebû Hanîfe'nin kırk bin hadis arasından seçerek kendi nazarında sahih bulduğu rivayetleri toplayıp bu eseri meydana getirdiği belirtildi. *el-Âsâr*'ın talebelerine, özellikle İmam Muhammed'e nisbet edilmiş olsa da, aslında Ebû Hanîfe'ye ait olduğu, öğrencilerine nisbet edilen *el-Âsâr* adlı eserlerin de hocalarının *el-Âsâr*'ından elde ettikleri rivayet nüshaları oldukları ifade edildi. *el-Âsâr*'ın hicrî ikinci asırdan günümüze ulaşan fikhî tertibe sahip en eski hadis kitabı olduğu, bu eserde uygulanan fıkıh esaslı bablara ayırma mantığının sonraki yazarlar tarafından da takip edildiği ileri sürüldü. Bütün bunlara rağmen söz konusu eserin ilk musannef eserler arasın-

da zikredilmemesi ile ilgili olarak hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ehl-i rey ve ehl-i hadis arasında yaşanan yoğun tartışmalar gerekçe gösterildi.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özşenel'in tebliği Yrd. Doç. Dr. Kadir Evgin tarafından müzâkere edildi. Evgin müzâkeresinde, Ebû Hanîfe'nin *el-Âsâr*'ının hadislerin tasnif faaliyeti kapsamında zikredilmemesinin gerekçesi olarak, hadislerin tasnif ifadesinin genellikle hadislerin nitelik bakımından tasnifini (sahih, zayıf, âhâd vb) çağrıştırdığından ve ilk tasnif eserlerinin hicrî 150'den itibaren gündeme geldiğinden söz etti. *el-Âsâr*'ın kendisinden sonraki musannef eserleri nasıl etkilediğine dair tebliğde örnekler bulunması gerektiğini belirtti. Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadislerin yer aldığı müsnedlerden tebliğde söz edilmediğini vurgulayarak bunlar hakkında bilgi verdi ve *el-Âsâr* üzerinde daha kapsamlı, özellikle eserin kaynaklarını araştırmaya yönelik çalışmalar yapılması tavsiyesinde bulundu.

Ayşe Esra ŞAHYAR, Arş. Gör.

MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü